

Η καθολική μανατζεροποίηση της κοινωνίας μεταξύ αναισθητοποίησης και πολιτικών αγώνων

Για το βιβλίο της Béatrice Hibou, *Η γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου στη νεοφιλελεύθερη εποχή*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, επιστ. επιμ.- επίμετρο: Γιάννης Κτενάς, Αθήνα: Πλήθος, 2024.

Η γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου στη νεοφιλελεύθερη εποχή γνωρίζει στο ελληνικό κοινό την Béatrice Hibou, μια ιδιαίτερα σημαντική Γαλλίδα στοχάστρια, διευθύντρια ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικής Έρευνας (CNRS) και συνεργαζόμενη με τη Science Po, της οποίας το έργο εστιάζει στο ζήτημα της μεταβολής της κυριαρχίας στη σύγχρονη εποχή, της ιδιωτικοποίησης και της εισβολής των νορμών της αγοράς στην καθημερινή ζωή. Στη συνέχεια δίνω έμφαση σε τέσσερα σημεία τα οποία κρίνω άξια αναφοράς: αρχικά, στην εν γένει πρωτοτυπία του έργου, καθώς και σε σημαντικές πτυχές της σημερινής νεοφιλελεύθερης γραφειοκρατικοποίησης, οι οποίες θίγονται στο βιβλίο. Σε ένα δεύτερο χρόνο, επισημαίνω μία διεγκυστίνδα που αναδύεται στο στοχασμό της Hibou: Από τη μία αναδεικνύεται η ηθική αναισθητοποίηση που επιφέρει η νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατικοποίηση, καθώς παράγει αδιαφορία επιχειρώντας να κλείσει το πεδίο των κοινωνικών αγώνων. Στο καταληκτικό όμως κεφάλαιο, η Γαλλίδα στοχάστρια διαπιστώνει ότι οι πολιτικές συγκρούσεις εν τέλει δεν κατασιγάζουν, αλλά αναδιατάσσονται με επίκεντρο πλέον τις νεοφιλελεύθερες νόρμες.

I. Για την πρωτοτυπία του έργου

Το βιβλίο συνιστά μία ευανάγνωστη εισαγωγή στο σύνολο του έργου της Hibou φωτίζοντας την έννοια της «νεοφιλελεύθερης γραφειοκρατίας», η οποία κατέχει κεντρική θέση στο στοχασμό της και αφορά την ολοκληρωτική επικράτηση στις κοινωνικές μας πρακτικές κανόνων και διαδικασιών, οι οποίες προέρχονται από τον χώρο της αγοράς. Ως προς την επικαιροποίηση και κωδικοποίηση των αναλύσεων της Hibou λειτουργούν ιδιαίτερα επιβοηθητικά για την αναγνώστριά-η τόσο ο πρόλογος της συγγραφέα για την ελληνική έκδοση, όσο και το επίμετρο του Γιάννη Κτενά. Από τους τίτλους προγενέστερων μονογραφιών της Hibou: *Η ιδιωτικοποίηση των κρατών* στα 1999, *Η δύναμη της υπακοής-πολιτική οικονομία της καταστολής στην Τυνησία* στα 2006, *Πολιτική Ανατομία της Κυριαρχίας* στα 2011, αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για μια στοχάστρια που επικεντρώνεται στις μεταβολές του πολιτικού, στη διεύθυνση του ιδιωτικού στο δημόσιο, καθώς και ότι έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στη μεταποικιακή Αφρική. Μάλιστα, στο συγκεκριμένο βιβλίο, καθώς

πρωτο-εκδίδεται στα γαλλικά στα 2012, διακρίνουμε τον απόηχο της εποχής: την κρίση του προσφυγικού/ μεταναστευτικού, καθώς και την ελληνική οικονομική κατάρρευση και τη διαχείριση της.

Η Hibou μέσα από το στοχασμό της επιχειρεί να λειτουργήσει αποκαλυπτικά: να στοιχειοθετήσει την εικόνα της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, όπου κυριαρχούν οι νόρμες της αγοράς και της επιχείρησης προς αναζήτηση αποτελεσματικότητας, αποδοτικότητας και διαφάνειας δίχως κάποιο πολιτικό κέντρο να τις συντονίζει αποφασιστικά, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα τον περίπλοκο χαρακτήρα της γραφειοκρατίας, που μεταβάλλει άρδην την κυριαρχία. Χαρακτηριστικό είναι το εισαγωγικό κεφάλαιο με τον παιγνιώδη τίτλο *Η Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων της νεοφιλελεύθερης γραφειοκρατίας*, όπου περιγράφεται η καθημερινότητα μιας Γαλλίδας νοσηλεύτριας, στην οποία οι νεοφιλελεύθεροι φορμαλισμοί διεισδύουν παντού: στο επάγγελμά της στο χώρο της υγείας, στις εξόδους της για φαγητό, στις αναζητήσεις των φίλων της για απασχόληση, στις επικοινωνίες της με παρόχους διαφόρων υπηρεσιών. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά για την επικράτηση των νεοφιλελεύθερων νορμών στο χώρο της υγείας:

Η Αλίκη δυσφορεί με το καθήκον που δεν της αποφέρει τίποτα και ούτε βελτιώνει την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών ένα πρόσθετο χάσιμο χρόνου εις βάρος της φροντίδας της ακρόασης και της προσοχής προς τον ασθενή (σ.23).

Το έργο έχει επίσης την πρωτοτυπία ότι εξειδικεύει περαιτέρω την οικονομική ορθολογικότητα, αναδεικνύοντας τον καταλυτικό ρόλο των κατευθυντηρίων αρχών του *New Public Management*, καθώς οι τελευταίες διαμορφώνουν τα τυπικά και ορθολογικά εργαλεία διαχείρισης, τα οποία εισβάλλουν στην καθημερινή μας ζωή, δημιουργώντας έναν ιδιωτικοποιημένο, αποκεντρωμένο και κατακερματισμένο χώρο (σ.165), χαρακτηριζόμενο από το δυσδιάκριτο των ορίων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού. Η Hibou φωτίζει επομένως το *Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ* ως μια συγκεκριμένη υβριδική λογική, η οποία, έχοντας ως πρότυπα οργανωτικές αρχές από τον ιδιωτικό τομέα και μάλιστα από τον κόσμο των επιχειρήσεων, επιχειρεί να ομογενοποιήσει το κοινωνικό αναπτύσσοντας μια γραφειοκρατία της αγοράς.

Για το σκοπό αυτό η Γαλλίδα στοχάστρια προχωράει σε μια ενδιαφέρουσα αξιοποίηση τόσο του Weber (η οπτική του εργαλειακού εξορθολογισμού) όσο και του Foucault (διάχυση πειθαρχιών, νορμών, ανάδυση της νεο-φιλελεύθερης ορθολογικότητας) στην ευρύτερη λογική της ενότητας, και όχι της αντιπαλότητας, μεταξύ της γραφειοκρατίας και της αγοράς. Χρήζει επισήμανσης πως σε αυτήν την κατεύθυνση αξιοποιούνται και επιμέρους κοινωνιολογίες (τα πορίσματα των οποίων είναι ελάχιστα γνωστά), όπως η κοινωνιολογία της λογιστικής και της ποσοτικοποίησης. Παρατηρούμε επομένως, δανειζόμενοι-ες τις σχετικές διατυπώσεις του Foucault, ότι μέσα από τις αρχές του *New Public Management* η Hibou καταγράφει την ανάδυση μιας νέας ορθολογικότητας, η οποία συνίσταται στην παραπομπή, αναγωγή και προβολή των τυπικών αρχών μιας οικονομίας της αγοράς σε μια γενική τέχνη της διακυβέρνησης, καθώς δεν αφορά την εμπορευματική κυκλοφορία και την αύξηση του ακαθάριστου προϊόντος, αλλά το σύνολο του κοινωνικού. Επομένως η οικονομία της

αγοράς χρησιμεύει ως αρχή, ως μορφή, ως πρότυπο έχοντας την ισχύ τυποποίησης για την κοινωνία συνολικά.

Σε αυτό το σημείο, το βιβλίο μας προσφέρει πλούσια παραδείγματα, καθώς η Hibou παραθέτει ενδείξεις, γεγονότα και τεκμήρια (σ.15) που δεν επικεντρώνονται απλά στο κράτος, αλλά καταδεικνύουν πώς ενσαρκώνεται και εφαρμόζεται (σ.15) η οικονομική ορθολογικότητα στο σύνολο της κοινωνίας. Αναφέρω ενδεικτικά τη μεταναστευτική πολιτική και τα προγράμματα διαχείρισης της φτώχειας με την εμπλοκή εξειδικευμένων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ), τις επαγγελματικές πρακτικές με έμφαση στο χώρο της υγείας, την οικονομική διακυβέρνηση με εστίαση στην ελληνική οικονομική κρίση, τη δικαιοσύνη, όπου ο κανόνας δικαίου αποικιοποιείται από τη νόρμα, καθώς και τον χώρο της γνώσης (πανεπιστήμια και ερευνητικά προγράμματα).

II. Για τον πυρήνα της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης γραφειοκρατίας

Ως προς την ιδιαιτερότητα του τρόπου με τον οποίο η Hibou συλλαμβάνει τη νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατικοποίηση, αναφέρομαι αρχικά στην αποκέντρωση του βλέμματος σε κανόνες, τεχνικές και νόρμες που σχετίζονται με καθημερινές πρακτικές. Οι νεοφιλελεύθερες νόρμες έχουν σχεσιακό χαρακτήρα καθώς δεν περιορίζονται σε ένα άνωθεν κέντρο. Λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική φουκωική ορολογία κάνουμε λόγο για τον «τριχοειδή χαρακτήρα» των νορμών, καθώς η λειτουργία τους αποτυπώνεται στα χαμηλότερα άκρα του κοινωνικού σώματος, στις καθημερινές κοινωνικές πρακτικές και επομένως απομακρύνεται από μια θεώρηση που εντοπίζεται στο κράτος. Όπως αναφέρει και η ίδια:

Συνήθως η γραφειοκρατία αναλύεται ως μια εξουσία συγκεντρωμένη στα χέρια εκείνων που δημιουργούν τις ισχύουσες αφαιρέσεις και κυβερνούν με αυτές. Η γραφειοκρατία γίνεται αντιληπτή ως ιδιαίτερο κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου μια διεύθυνση χωρισμένη από την εκτέλεση έχει ιδιοτελή συμφέροντα να προωθήσει. Αυτού του είδους η ανάλυση δεν είναι ικανοποιητική όταν εξετάζουμε τους ιδιαίτερους τρόπους που χαρακτηρίζουν τη νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατία (σ.142).

Προχωρώντας μάλιστα σε μια πρόχειρη σταχυολόγηση, παρατηρώ ότι η Hibou προσδίδει στη νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατικοποίηση τους εξής χαρακτηρισμούς: *πολιτική από τα κάτω, επινόηση του καθημερινού, ριζωματική και διάχυτη (σ. 179) • αεικίνητη, εξελισσόμενη, και συχνά ασύλληπτη, συνιστώντας ένα ζωντανό περιβάλλον ακατάπαυστα διευρυνόμενο (σ.181) .*

Μία επιπρόσθετη συνεισφορά στην πρόσληψη της νεοφιλελεύθερης γραφειοκρατίας την οποία επισημαίνω, είναι ότι η Hibou δίνει έμφαση στον χαρακτήρα της ως αφάιρεσης/ ως φαντασιακού που περιστέλλει τον νόημα, χειραγωγώντας την προσοχή μας σε συγκεκριμένες μόνο διαστάσεις του, απαλείφοντας άλλες και δημιουργώντας την ψευδαίσθηση ότι μας δίνεται η συνολική εικόνα του πραγματικού, αλλά και των τυχόν μελλοντικών δυνατοτήτων. Η περιστολή του νοήματος οδηγεί στην κανονικοποίηση (normalization) όπου η ενοποίηση του κοινωνικού επιτυγχάνεται με όρους διαχείρισης, δηλ. διαμεσολάβησης από αριθμούς, δείκτες και αναλογίες (σ.143), μέσα από την

ποσοτικοποίηση και τη στατιστική γνώση (σ.144), με τη βοήθεια μιας σειράς από επιλεγμένα φιλτραρισμένα και επεξεργασμένα δεδομένα (σ.145). Η συγκεκριμένη γραφειοκρατική διαχείριση επικαλείται την αντικειμενικότητα/ ουδετερότητα καθώς υποτίθεται ότι βασίζεται σε γεγονότα, ενώ θριαμβολογεί ότι επιτυγχάνει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από τη στιγμή που λειτουργεί απροσωποποιημένα (σ. 143). Στην πραγματικότητα όμως, όπως επισημαίνει η Hibou αποκρύπτει τις πολιτικές συγκρούσεις και εξαφανίζει τα ηθικά ζητήματα.

Τέλος, αναδύεται στο βιβλίο μια απέραντη επικράτεια νορμών, όπου σύμφωνα με την Hibou οι κανόνες δεν εκλείπουν αλλά εντάσσονται στους πολλαπλούς τρόπους ρύθμισης, οι οποίοι περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων ήπιο δίκαιο, πρακτικές πιστοποίησης, πρότυπα καλής διαχείρισης. Οι νεοφιλελεύθερες νόρμες παράγονται πέρα από την τυπική κοινοβουλευτική διαδικασία, μέσα από τους επιμέρους αστερισμούς των ιδιωτικών συμφερόντων: σε νομικά γραφεία, επενδυτικά fund, εταιρείες παροχής λογιστικών υπηρεσιών, οργανισμούς αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας.

Εδώ αναφέρω αναλυτικότερα, ότι οι νόρμες αναπτύσσονται μέσα στις κοινωνικές πρακτικές και δεν αφορούν το δίπολο «νόμιμο-παράνομο», αλλά «κανονικό- μη κανονικό»: παραβαίνουμε έναν κανόνα δικαίου, αλλά αποτυγχάνουμε στην επίτευξη μιας νόρμας, καθώς η τελευταία συνδέεται με την κανονικότητα (normalité), που σημαίνει υποκειμενοποίηση και ταυτόχρονα κοινωνική ομογενοποίηση. Το ότι οι πειθαρχίες και οι νόρμες εισβάλλουν και αποικιοποιούν το νόμο, δεν συνεπάγεται ότι εξαφανίζεται η ρύθμιση, αλλά επανατοποθετείται. Στη θέση του δικαιοκτικού- κυριαρχικού (juridical), η ρύθμιση συλλαμβάνεται μέσα από τη νόρμα (normative law): αξιολογεί, εκτιμάει, μετράει, θέτει απαιτούμενα προσόντα, ιεραρχεί. Επομένως η Hibou φωτίζει μια νέα σύλληψη της νομιμότητας που δεν στηρίζεται σε αφηρημένες - καθολικές αρχές, αλλά είναι όργανο διακυβέρνησης και επίλυσης κοινωνικών συγκρούσεων, συνιστώντας τμήμα μίας σειράς κοινωνικών στρατηγικών. Ας θυμηθούμε και τη διατύπωση του Foucault στο *Ασφάλεια, Επικράτεια, Πληθυσμός* για την κυβερνολογική ως «την εκδίπλωση των νόμων ως τακτικών».

III. Η νεοφιλελεύθερη υπευθυνοποίηση μέσα από την αναισθητοποίηση

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία του βιβλίου είναι η ανάδειξη της σχέσης ηθικής και νεοφιλελεύθερης γραφειοκρατικοποίησης, όπου η τελευταία λειτουργεί αντικαθιστώντας την ηθική ευθύνη από την τεχνική ευθύνη (σ. 153) συντείνοντας σε μια κανονικοποίηση που αφαιρεί τις ηθικές συνυποδηλώσεις από τις πράξεις που τελούνται (σ. 156), παράγοντας αδιαφορία. Η Hibou τονίζει ότι το: να είσαι ηθικός σημαίνει μόνο το να είσαι διαφανής σε ό,τι αφορά τα μέσα και τη μέθοδο ή τις διαδικασίες, το οποίο οδηγεί η όποια κριτική και διαμαρτυρία να προβάλλουν ως ανορθολογικές και παράλογες (σ.163).

Επισημαίνω δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα από το βιβλίο: Αρχικά, μία μεταναστευτική πολιτική μέσα από το πρίσμα κωδικοποιημένων-αριθμοποιημένων στόχων, ως στρατηγική διαχείρισης βάσει δεικτών επίδοσης (σ. 155), η οποία οδηγεί στην απανθρωποποίηση των μεταναστών/ προσφύγων. Έπειτα, είναι η αναφορά στα προγράμματα διαχείρισης της φτώχειας μέσα από μηχανισμούς που

υπηρετούν τους δρώντες της αγοράς παρέχοντας τους εργατικά χέρια σε ευνοϊκότατες συνθήκες (σ. 166), οπότε ο όποιος προβληματισμός για την ανισότητα στην κατανομή των εισοδημάτων μπαίνει στο περιθώριο. Η Hibou αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: *στις Ηνωμένες Πολιτείες το περισσότερο από το 1/4 της κοινωνικής αρωγής από το 2001 και μετά πέρασε μέσα από ιδιωτικές επιχειρήσεις με συνέπεια την αποπολιτικοποίηση του ζητήματος της φτώχειας* (σ.167).

Κατά συνέπεια, η ανάδυση της νεο-φιλελεύθερης υπευθυνότητας στον στοχασμό της Hibou σημαίνει εισβολή του ιδιώματος της οικονομικής ορθολογικότητας και της αποτελεσματικότητας στην τρέχουσα καθημερινή ζωή (σ.156). Η μανατζερική λογική είναι σύμφυτη με μία διακυβέρνηση όπου γινόμαστε «επιχειρηματίες του εαυτού» (σ.161), τη στιγμή που η ατομική ευθύνη μεταφράζεται σε αδιαφορία απέναντι στην ανισότητα και την αδικία. Η Hibou τονίζει ότι:

Τα πολιτικά ζητήματα καθίστανται τεχνικά ατομικά χάνοντας τη συλλογική τους διάσταση μετασχηματιζόμενα σε διαχείριση ειδικών περιπτώσεων. Η περιστολή σε ερωτήματα που αφορούν την αποτελεσματικότητα και την ασφάλεια απόρριψη του πολιτικού, απαρχαίωση των δημοσίων υπηρεσιών υποβάθμιση των ζητημάτων 'γενικού συμφέροντος' (σ. 158-159, 161).

Εδώ αναφέρω δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις που υπογραμμίζονται στο βιβλίο: Πρώτον, την κυριαρχία της οπτικής περί ατομικής ευθύνης των φτωχών, όπου *η ανέχειά τους οφείλεται στην αποτυχία τους στο να ευδοκιμήσουν αναπτύσσοντας πλήρως το δυναμικό και τις ικανότητές τους* (σ.170). Έπειτα, την έννοια της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, η οποία συνιστά μια *formalité* που αναπτύχθηκε από τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις και αφορά τη διασφάλιση λογοδοσίας για ζημιογόνους τους πράξεις, την ίδια όμως στιγμή οι πολυσύνθετες εταιρικές δομές καθιστούν στην πράξη ιδιαίτερα δυσχερή τον εντοπισμό του αυτουργού (βλ. την περίπτωση της πετρελαιοκηλίδας του δεξαμενόπλοιου Έρρικα).

Εν τέλει, ο ανθρωπισμός και η ηθική μεταπίπτουν σε πρωτόκολλα συμπόνιας, καθώς επικρατούν διαδικασίες εξορθολογισμού, όπου οι νόρμες και οι φορμαλισμοί αντικαθιστούν την ενσυναίσθηση, παράγοντας μια ηθική αδιαφορία απέναντι στη βιωμένη οδύνη. Η Hibou επιμένει στην μεταναστευτική πολιτική, όπου: *τα θύματα οφείλουν να κομίζουν ακριβή έγγραφα, να χρησιμοποιούν τη δικαστική οδό, να προσφεύγουν σε εξειδικευμένους δικηγόρους αναδεικνύοντας μια διαδικασία εξορθολογισμού όπου τα σώματα των μεταναστών γραφειοκρατικοποιούνται* (σ.171-172). Απορρίπτεται επομένως η έκφραση με τους δικούς τους όρους/ με το προσωπικό τους ιδίωμα των ιστορικών τους εμπειριών (σ.174).

IV. Προς ένα άνοιγμα δυνατοτήτων; Νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατία και άρθρωση του πολιτικού

Ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, η νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατικοποίηση περιγράφεται από την Hibou να επιχειρεί να κλείσει το πεδίο των κοινωνικών ανταγωνισμών, των πολιτικών συγκρούσεων και του ηθικού προβληματισμού, στο καταληκτικό κεφάλαιο η Γαλλίδα στοχάστρια

υπογραμμίζει ότι οι νόρμες δεν σημαίνουν το τέλος του πολιτικού, αλλά αποτελούν πλέον τον κυρίαρχο τόπο αντιπαράθεσης των κοινωνικών δυνάμεων:

Η γραφειοκρατία αποτελεί τον καρπό μιας περίπλοκης και ασυνεχούς πολιτικής διαδικασίας στην οποία εμπλέκονται κοινωνικές ομάδες και ρεύματα σκέψης (σ. 214). Οι νόρμες σπάνια μπορούν να εφαρμοστούν με αυστηρό, άμεσο και ακριβή τρόπο, ενώ χαρακτηρίζονται αναπόφευκτα από ανεπάρκειες και αποκλίσεις (σ.202).

Οι γραφειοκρατικοί φορμαλισμοί παρέχουν δυνατότητες ελιγμών και συνδυάζονται και με ατυπικότητες προσφέροντας τα περιθώρια αυτοσχεδιασμού, διαπραγματεύσεων, επινοήσεων και προσαρμογών. Κατά συνέπεια, αναφύεται ένα αστερισμός συμφερόντων με αναφορά στους φορμαλισμούς, στις τυπικότητες και στις ατυπικότητες της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, χωρίς να τις ερμηνεύει πανομοιότυπα, αποδίδοντας τους συχνά αποκλίνουσες σημασίες ή επιλέγοντας και διαφορετικές νόρμες μέσα από την πολλαπλότητα των τελευταίων, διανοίγοντας το δρόμο σε πειράματα, ανταγωνισμούς και διαμαρτυρίες.

Ως προς το πολιτικό παίγνιο μέσα από τις νόρμες, αναφέρομαι σε δύο παραδείγματα που προσφέρει το βιβλίο: Αρχικά, στον ακαδημαϊκό ερευνητή, ο οποίος κάνει αίτηση σε ερευνητικό πρόγραμμα και πλειοδοτεί στις γραφειοκρατικές formalités, σε ένα επίπεδο όμως μόνο επιφανειακό, έχοντας στόχο να λάβει τη χρηματοδότηση και να κάνει μια έρευνα που δεν θα προσαρμόζεται στις τυπικότητες της γραφειοκρατικής λογικής μέσα από ένα γραφειοκρατικό σαμποτάζ. Έπειτα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές στην Ελληνική περίπτωση, με αφορμή την ένταξη της χώρας μας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) και την οικονομική κρίση. Η Hibou κάνει λόγο για ένα borderline εξευρωπαϊσμό, αλλά και για τα όρια του: η Ελλάδα εκμεταλλεύτηκε τα περιθώρια των νορμών, τις δυνατότητες ελιγμών, ερμηνειών και διαπραγματεύσεων εξωραΐζοντας τα δημοσιονομικά της στοιχεία ώστε να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Το πολιτικό παίγνιο έχει όμως και όρια, τα μνημόνια θα σημάνουν μία χρηματοοικονομική κανονικοποίηση, η οποία συνιστά μια αναγκαστική συμμόρφωση που νομιμοποίησε το νεοφιλελευθερισμό παρουσιάζοντάς τον ως αναπόφευκτο (σ.17-18).

*

Εν τέλει, η Hibou συμπεραίνει ότι το πολιτικό δεν εξαφανίζεται, αλλά επανορίζεται μέσα από ένα κοινωνικό ανταγωνισμό που έχει ως επίδικο τις νόρμες, τις τυπικότητες και ατυπικότητες • οι τελευταίες έχουν ένα ιδιαίτερα δυναμικό χαρακτήρα και δεν καθορίζονται αποκλειστικά από κάποια κοινωνική δύναμη, αλλά η πολλαπλότητα και οι ασάφειες τους δίνουν χώρο στο πολιτικό παίγνιο. Όπως αναφέρει η Γαλλίδα στοχάστρια: Στο νέο γραφειοκρατικό λαβύρινθο επικρατούν διάσπαρτες πρακτικές, κινητές και συχνά ασύλληπτες που ξετυλίγονται μέσω των δρώντων εντός μιας πολυδιάστατης και εύπλαστης πραγματικότητας, διαμορφώνοντας συσχετισμούς δυνάμεων μέσα από συγκρούσεις και πολλαπλούς συμβιβασμούς (σ.234). Βέβαια σε αυτό το φουκωϊκό πλαίσιο δεν υφίσταται μια μείζονα αντίσταση που να κείται εκτός της νεοφιλελεύθερης γραφειοκρατίας, μία

οριστική ρήξη, ένα switch off των νορμών: Τα πάντα συμβαίνουν εντός τους, στοχεύοντας σε αναδιατάξεις τους, σε μικρά σαμποτάζ, αλλά και σε επιμέρους αρνήσεις.-

*Ο Γιάννης Φλυτζάνης διδάσκει **Κοινωνική Θεωρία και Δίκαιο & Κριτική Θεωρία**, στο ΕΚΠΑ. Το παρόν αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή του κειμένου που εκφωνήθηκε στις 18/12 στην Αθήνα, στην παρουσίαση του βιβλίου που οργάνωσαν οι εκδόσεις Πλήθος (με συνομιλητές τους Ε. Ρεθυμιωτάκη και Γ. Κτενάς). Ευχαριστώ θερμά όσες/ όσους συμμετείχαν για τις παρατηρήσεις τους. Οι σελίδες εντός παρενθέσεων παραπέμπουν σε χωρία του βιβλίου της Hibou.

Στα ελληνικά έχουν μεταφραστεί και δύο άρθρα της: Hibou B., «Για την αμφισημία των συναισθημάτων στον φιλελεύθερο κόσμο», μτφρ. Λ. Καραμπίνα-Γ. Κτενάς, *Kaboom* 7, Δεκέμβριος 2020, σ. 16 και Hibou B., «Κατανοώντας τη νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατία με τον Weber» στο Γ. Κτενάς (επιμ.), *Max Weber, 100 χρόνια μετά. Πολιτική, μεθοδολογία, ριζοσπαστική κριτική*, Αθήνα: Ευρασία, 2020, σ. 65-84.

Hibou B., *Anatomie politique de la domination*, Παρίσι: La Découverte 2011. Hibou B., *La force de l'obéissance économie politique de la répression en Tunisie*, Παρίσι: La Découverte, 2006. Hibou B., *La privatisation États*, Παρίσι: Karthala, 1999.

Όπως αναφέρεται σε Brown W., *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα: Πατάκης, 2017, σ. 86.

Ό.π., σ. 88.

Fraser N., « Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions», *Praxis International*, 1981, 1 (3): 272.

Βλ. μεταξύ άλλων Golder B. και Fitzpatrick P., *Foucault's Law*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge, 2009.

Foucault M., *Sécurité, territoire, population : Cours au Collège de France, 1977-1978*, Παρίσι: Gallimard-Seuil, σ. 102.

Βλ. και Supiot A., *Το πνεύμα της Φιλαδέλφειας. Η κοινωνική δικαιοσύνη απέναντι στην ολοκληρωτική αγορά*, μτφρ. Ε. Αγγελόπουλος, Αθήνα: Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, 2019.

Ευχαριστώ τη Β. Ιακώβου για το σχετικό της σχόλιο.